

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לז, תשמ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

יום, יומם, יממה

למלה יום שתי הוראות — או שני גוני הוראה: א. שעות האור (פנגד לילה); ב. יחידה של עשרים וארבע שעות, מעת לעת. בלשונו של ר"י אבן ג'נאח: ודע פי מלת יום מזרה על עניינים, מהם מה שהוא יום בלי לילה ומדתו שתיים עשרה שעה, כמו שנאמר "ויקרא אלהים לאור יום", ומהם מה שהוא יום ולילה, מדתו ארבע ועשרים שעות, כמו שנאמר "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד" (ספר השרשים, ע' יום). בהוראה הראשונה מצוי גם תואר הפועל יומם¹; להוראה השנייה יוחד המונח יממה.

*

ועד שאנו עומדים ב"יממה", נעמוד על מקורה: המלה יממה חודשה בהשראת הארמית יממא. ולפי שהמלה הארמית

1. על ההוראה של יומם ראה רד"ק: "ובהיכפל המ"ם > של יום; כלומר, במלה יומם < יורה על זמן השמש לבדו" (ספר השרשים, ע' יום); פנגד רש"י (משמו של מנחם): "כל יומם שבמקרא לשון יום יום הוא דבר הנוהג ימים רבים" (פירוש ליחזקאל יב, ג).

עצמה תעסיק אותנו להלן, נקדים ונאמר שהחידוש העברי יממה התעלם לחלוטין מגון ההוראה של מקבילתה הארמית, שכן יממא פירושה 'שעות האור' דוקא. צא ולמד ממקרא ותרגומו: את הפסוק "ויקרא אלהים לאור יום" (בראשית א, ה) תרגם אונקלוס "ויקרא ה' לנהורא יממא", מה שאין פן בהמשך "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד", שתרגם "יום חד".

*

נמצא שההוראה של יממא בארמית שנה להוראה של יומם בעברית². בהוראה — אבל לא בשימוש. יומם אינה משמשת אלא תואר פועל, ואילו יממא חופשית בשימושיה; היא שם עצם גמור. האל"ף שבסופה היא סימן היידוע (דוק: יממא הוא זכר), ואמנם מצויה בארמית הצורה הגרודה ימם (פגון בתרגום לתהלים מב, ט). וכשם שחל עליו היידוע, כך חל עליו הריבוי (שלא כתואר הפועל): "ארי לזמן עוד שבעא יומין אנא מחית מטרא על ארעא ארבעין יומין וארבעין לילין" (שוב, שים לב לניגוד יומין/יממין) — תרגום הפסוק "פי לימים עוד שבעה אנכי ממטיר על הארץ ארבעים יום וארבעים לילה" (בראשית ז, ד).

יתר על כן: בשימוש אדברביאלי, פנגד יומם שבמקרא משמש בתרגום ביממ(א) — בבי"ת היחס³, כדין כל שם עצם בתפקיד של תיאור: "וה' הלך לפנייהם יומם בעמוד ענן"

-
2. על ההוראה של יומם העיר רש"י פינ: ובלשון חכמים <כננתו ללשון הגמרא > יממא" (האוצר, ע' יום).
3. אבל גם ימם, בלא בי"ת.

(שמות יג, כא) — "וה' מדבר קדמיהוּן ביממא בעמודא דעננא".

לייחוד בשימושה של יומם — השימוש של תיאור — סימן היכר צורני: הסיומת —ס⁴. כך נוצר תואר הפועל חנם מן השם חן⁵, ריקם מן השם ריק, אָמנם מן אָמֶן; וכמוֹה הסיומת —ום, בתואר הפועל פתאום.

*

יש יסוד לשער שהמלה הארמית יממ(א) אף היא מקורה בשם יום, בתוספת מ"ם אדברביאלית⁶. המ"ם הזאת נבלעה בשורש, ומכּוּח העיקרון של תלת-עיצוריות, נדחקה ממנו הוי"ו (החלשה) — ונוצר שורש חדש ימם. לפי סברת החוקרים, נתחדשו בתהליך דומה מלים אחדות בעברית, כגון ערום (משורש עור), וכנראה מתואר הפועל ריקם נוצר בלשון חכמים שם התואר ריקן (בשינוי המ"ם לנו"ן), ומזה הפועל רוקן⁷. תהליך זה פקד אפוא את תואר הפועל יומם, וסופו שנעשה שם עצם לכל דבר.

*

-
4. ראה גוניוס בדקדוקו 100g.
 5. השנה gratis—gratia בלאטינית.
 6. ראה C. Brockelmann, Grundriss... I, 474.
 7. ראה סגל, דקדוק לשון המשנה, סע' 208.

העקבות הראשונים נמצאו במקרא⁸. תחילה — בשימוש

בלבד:

"אם תפרו את בריתי היום ואת בריתי הלילה, ולבלתי היות יומם ולילה בעתם..." (ירמיהו לג, כ; הסיפא בפסוק כא: "גם בריתי תפר את דוד עבדי מהיות לו בן מלך על פסאו").
"יומם" ו"לילה" הם שמות עצם גמורים, למעשה הם חזרה על "היום" ו"הלילה" שבראשית הפסוק (במקום פינוי חוזר)⁹, ושיעור הדברים: אם יופר החוק, שהיום והלילה יהיו בעתם, גם הברית הפרושה עם דויד תופר.
וכן, כנגד "בריתי היום" ו"בריתי הלילה" כאן, נאמר בפסוק כה: "אם לא בריתי יומם ולילה".

ובמקביל לממצא בארמית, נמצא יומם בצירוף מלת

היחס ב־:

"את עמוד הענן לא סר מעליהם בְּיוֹמָם להנחתם בהדרוך, ואת עמוד האש בְּלִילָה" (נחמיה ט, יט).
התלות בשמות יג, כא-כב גלויה לעין; אבל שים לב לשינוי, שבשמות כתוב "לא ימיש עמוד הענן יומם ועמוד האש לילה", וכאן כתוב בְּיוֹמָם, בְּלִילָה¹⁰.
אמרתי "במקביל לארמית"; ואמנם כאן אפשר להסתמך על תרגום אוינקלוס לשמות יג, כב: "לא יעדי עמודא דעננא

8. ראה מילון בן-יהודה, ע' יומם, הוראה ב.

9. השוה "השמים והארץ" // "ארץ ושמים" (בראשית ב,

ד).

10. השוה אל חנם (יחזקאל ו, י), ובלשון חכמים בחנם, לחנם.

ביממא ועמודא דאשתא בליליא". ההבאה החופשית של הפסוק בפי נחמיה והתרגום של אותו הפסוק בפי אוינקלוס עולים בקנה אחד.

שני מקראות אלו — האחד משלהי תקופת הבית הראשון והאחר מימי שיבת ציון — מבשרים את שעתיד היה להימצא במגילות מדבר יהודה, בעיצומה של תקופת הבית השני. פגון במגילת ההודיות, דף יב שו' 112:¹¹
"ובקץ האספו אל מעונתו מפני אור למוצא לילה ולמבוא יומם".

המשורר מדבר על היאסף החושך אל מעונתו, בצאת הלילה ובבוא היום. המלה "יומם" מחליפה כאן את "אור" הפתובה שתי שורות למעלה מפן: "עם מבוא אור ממעונתו בתקופות יום".

אבל השלמת התהליך של הפיכת יומם לשם עצם ניפרת בשימוש המיוחדע היומם. שימוש זה מצוי במגילת פאפירוס מיוחדת במינה: סידור תפילה לכל יום ויום בשנה. סימנה: 4Q503¹². לכל יום בשנה שתי תפילות — ערבית ושחרית. כל תפילה פותחת וחותמת בנוסח קבוע; תפילת הערב פותחת בלשון "ב[כך וכך] לחודש בערב יברכו וענו ואמרו...", ותפילת השחר פותחת: "ובצאת השמש על הארץ יברכו וענו

11. מהדורת י' ליכט, ירושלים תשי"ז, עמ' 173.

12. המגילה נתפרסמה על ידי מ' באייה (M. Baillet) בפרך

השביעי של סדרת DJD, אוקספורד 1982.

ואמרו...". נוסח החתימה: "שלום עליכה ישראל", "ברוך אל ישראל", או פיו"ב.

המגילה נמצאה קרועה ומקוטעת, וקשה מאוד לקריאה, אבל בכמה מקומות אפשר לקרוא בבירור את רצף המלים "אור היומם", סמוך לחתימה של תפילת השחר¹³. במקום אחד ניתנת לקרוא גם התיבה הקודמת: "...בממשל אור היומם" (קטע 15–16, שו' 6)¹⁴.

*

נמנעתי מלתלות את השימוש הזה בהשפעת הארמית, ודיברתי על שימוש מקביל. דוק: הדברים אמורים בארמית שמתקופת הבית השני ואילך. ככל הנראה, בארמית הקדומה המצב היה דומה לעברית של המקרא; בידנו עדות מפתובת ארמית המיוחסת למאה השמינית לפנה"ס, ובה באים בתקבולת השמות יום//לילה (ולא *ימם) (ספירה AI, שו' 12).

ייחודה של הארמית הוא בהרחבת השימוש של יממ(א), וברגישות שפיתחה להבחנה יומ(א)/יממ(א). בעברית, השימוש של שם העצם יומם לא התרוח, והשם יום המשיך לקיים את הוראתו הפפולה.

*

13. השנה ירמיהו לא, לד: "נותן השמש לאור יומם" — אבל אין זו סמיכות: יונתן תרגם: "לאנהרא ביממא" (= להאיר ביום).
14. עמ' 110 במהדורת DJD.

המלה יזום — על שימושיה — נעקרה מן הלשון עם עלייתה של הלשון ששימשה בפי חכמינו ובני דורם. פועל העושה מלאכה בשעות האור נקרא במשנה "שכיר יום" (בבא מציעא ט, יא). המלה "יום" שבמקרא נדרשת להוציא את הלילה; הפסוק "וביום השמיני ימול בשר ערלתו" (ויקרא יב, ג) נדרש בספרא: "יכול בין ביום בין בלילה? תלמוד לומר 'ביום' — ולא בלילה".

בזמן שהארמית הגיעה למיצוי הניצול של הזוג יום/ימם, ולאחר שהעברית כבר עשתה את כל הדרך להכשרת הזוג יום/יזום לניצול מקביל — פתאום נסוגה העברית וחזרה בה מן הדרך.

את סימון ההבחנה בין שני המושגים שלנו הטילה לשון חכמים על המושג שפנגד, וייחדה לו את הצירוף מעת לעת. כגון: במסכת נידה, פרק ז משנה א, נמנים מיני טומאה יבשים, המטמאים אם הם יכולים לחזור לכמות שהיו, לאחר שרייה במים. והמשנה נותנת שיעור: "וכמה היא שרייתך? בפושרין מעת לעת".

הביטוי מעת לעת משמש בתורה-שבעל-פה שימוש של תיאור; הסימן הצורני לשימוש התחפירי הרי הוא מלות היחס מ-, ל-.

והנה, לימים נעשה הצירוף הזה שם עצם, ובטל תפקיד מלות היחס¹⁵.

15. כך השימוש של הביטוי מעת-לעת בידיש. המשנה הנ"ל מתורגמת ל"עברלי-טייטש": "אין ווארעמע וואסער אַמעַת לעַת"

להלן שלוש דוגמאות מן העברית החדשה¹⁶:
"פך יום התקשר אל לילו ומעתלעת בא אחר מעתלעת"
(מלצר). פך, בתיבה אחת: "מעתלעת". דוֹק: באותו ההקשר,
"יום" מנוגד ל"לילה)".

"בסוף המעתלעת הראשון" (שלונסקי) — ביידוע.
"שלושה מעתלעתין" (שלונסקי) — בריבוי.

*

אבל נחזור אל יומם.

התהליך שתואר למעלה התרחש בזמן חיותה של הלשון,
ומתוך רציפות היסטורית. מעיני הדורות הבאים נתעלמו
השלבים האחרונים, שהרי מגילות מדבר יהודה נגנזו ולא
נודעו עד ימינו.

צורכי ספרות המדע בימי הביניים עודדו את הניסיון
לחזור ולחדש את שם העצם יומם. דוגמאות אחדות יש בספר
"יסוד עולם" לר"י הישראלי (נכתב בשנת 1310). כגון¹⁷:
"יום תקופת ניסן ויום תקופת תשרי, שבהם לכדם הוא
היומם מהם שנה במדתו ללילה הסמוך לו בכל מקומות הישוב".
השימוש הזה הילך כמה דורות (עדיין ישנו בספר "נחמד

(על-פי משניות עם עברי-טייטש, הוצאת אורה [מהדורת צילום],
ניו-יורק חש"ו). "אמעח לעת" — מילולית: "מעתלעת" אחד.
16. מתוך מילון אבן-שושן. הראשונה בע' מעתלעת; האחרות
בע' עח.

17. על-פי מילון בן-יהודה, ע' יומם, הוראה ב.

ונעים" לר"ד גנז, שנכתב בשנת 1660 בקירוב), אבל הניסיון
נשאר תלוש, ולא עשה רושם בהתפתחות הלשון.

*

עד כאן על המלה יומם.

מה שעלתה למלה יומם, לפי העדות משלהי תקופת הבית
הראשון, עלתה למלה לילה מקדמת דנא.
לילה — זָכַר ומלעיל — אינה אלא לִיל בסיומת
האדברביאלית הַ. סיומת זו האריכה ימים בתפקידה
המקורי בתחום המרחב — "הביתה", "החוצה" — אבל לא
בתחום הזמן. לילה משמשת תואר פועל בכגון "כי בחדש
האביב הוציאך ה' ממצרים לילה" (דברים טז, א), ובמיוחד
בצירוף יומם ולילה. אבל בכל המקרא לסגנוני לילה משמשת
גם שם עצם גמור: הלילה, בלילה, לילות — הפול כדרך
שמות העצם¹⁸.

ארשה לעצמי להביא הקבלה רחוקה — אבל מאלפת¹⁹:
המלה בַּ(אל)לִיל (= בַּלילה) בערבית הלא-תקנית של קהיר.
בדיאלקט זה היסודות של הצירוף באלליל — ב היחס, אל
הידיעה, המלה ליל — נעשו פולם לשם עצם אחד, וכך יאמר

18. נטילת התפקיד האדברביאלי של הסיומת הַ ניכרת גם
בתואר פועל אחר מתחום הזמן: עָתָה. כבר בנוסח המסורה טעמו
מלרע, ובימי הביניים המונח עתה משמש בהוראת 'יחידת הזמן
המזערית' ("אטום" של זמן); הה"א נחשבה לסימן הנקבה.
19. על-פי י' בלאו (משמו של ח' בלנק), ספר בן-חיים,
ירושלים תשמ"ג, עמ' 79.

האומר: "יגני אלפאלליל"; מילולית: יבוא ה"בלילה",
ושיעורו: יבוא הליל.

עינינו הרואות: כמין מטה-קסמים מתזר על תיאורי הזמן
זה אחר זה ומעביר מעליהם את ייחודם התחבירי — וסופם
נעשים שמות עצם.

*

ובאחרונה נתחדש המונח יממה.

אין לנו תאריך מדויק לחידושו; המילונים מייחסים אותו
לתקופה החדשה (הוא כלול במילונו של י' גור משנת
תרצ"ה)²⁰.

הצרכים שעודדו את השימוש במונחים שונים למושגים
שונים לא נשתנו; האנציקלופדיה העברית מכנה את יממה
"מונח מדעי" (כרך יט, עמ' 339). יצוין שהמונח יממה יש בו
משום חזרה לדרך לשון חכמים; אף כאן נזנח ייחודו של
המושג 'אור היום' והוטל סימון ההבחנה על המושג 'מעט
לעת' — הפעם בצורה שמנית מובהקת.

20. וכבר נמצא ב"שפת עמנו" למ' ראט, קראקא תרע"ד
(שיעור 74): "בִּימָמָה יש עשרים וארבע שעות". נזכיר שנעשה
ניסיון להמציא בהוראה זו את המלה יוֹמָיָה; ראה י' נוסבוים ול'
דרהר, מלון-פיס פולני עברי, קראקא תר"ף, וכן י"א ברנפלה, מלון
השלם לשפות עברית ופולנית, ברלין-וינה 1926, ע' doba.